

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛО: ЕТАПИ ТА МЕТОДИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ 1944-1952 рр.

Упродовж тривалого часу радянська історіографія фальсифікувала процес колективізації села, зокрема, західноукраїнського. За часів незалежності України вийшли публікації О. Ленартовича, Ю. Киричука, А. Русниченка, В. Когута та інших, у яких об'єктивно, але фрагментарно розглядається це питання¹. Повного висвітлення вказана тема ще не отримала в українській історіографії, зокрема, не розкрито етапи та методи колективізації західноукраїнського села у повоєнний період.

У 40-х – на початку 50-х рр. ХХ століття тоталітарний режим здійснював насильницьку колективізацію західноукраїнського села. Вона проводилася сталінськими методами, переважно за допомогою терору, штучного розпалювання соціально-майнової ненависті, а також провокацій та облудної демагогії. Умовно можна виділити три основні етапи колективізації. Перший припадає на роки становлення радянської влади (1940 – I пол. 1941 рр.) та її відновлення (1944 – 1946 рр.), коли закладалися політичні передумови колективізації, виникали колгоспи. Другий – перехід до суцільної колективізації, початок масового відчуження селянина від власності, розгортання терору проти національно-визвольного руху, насамперед, депортаційно-переселенської політики (1947 – 1948 рр.). Третій – завершення суцільної колективізації, утвердження колгоспного ладу, перетворення селянина-господаря у новітнього кріпака, знищення соціально-економічної бази національно-визвольного руху (1949 – 1952 рр.).

Перші колгоспи у західноукраїнському селі організовувалися ще в 1940 – 1941 рр., а після війни відновлювалися. У 1944 р. їх нараховувалося 38, зокрема у Тернопільській області – 35, Львівській – 1, Рівненській – 1, Чернівецькій – 1². У наступному році було створено 13 колгоспів у Волинській області, 1 – у Дрогобицькій, 5 – у Станіславській³. 1 січня 1946 р. у західному регіоні зафіксовано 107 колгоспів – невеличких господарств, що становили 0,24 відсотка селянських дворів⁴. Вони виникали здебільшого на базі колишніх фільварків, а членами їх ставали наймити і найбідніші селяни⁵.

Частина бідняків через відсутність реманенту і тяглової сили не могли самостійно вести власне господарство. Тому вони були готові об'єднатися у сильнішу структуру, яка б узяла на себе організаційно-виробничі турботи, відповідальність за результати господарювання та забезпечила прожитковий мінімум.

Однак більшість селян не підтримувала ідеї колгоспного ладу. Це пояснюється тим, що, по-перше, у західноукраїнському селі була вкорінена психологія власника⁶. Важко уявити, щоб селяни, які протягом багатьох віків мріяли про землю і виїжджали в пошуках кращого життя до США, Канади, Австралії, Аргентини, Бразилії, поспішали віддати її та вступити до колгоспу. Вони прагнули одержати від нової влади землю у приватну власність і вільно на ній господарювати. По-друге, ще свіжими були спомини про колективізацію на Західній Україні у довоєнний період, коли відбувався масовий терор, депортація населення до Сибіру, Казахстану та в інші віддалені райони СРСР⁷. По-третє, у 1946 – 1947 рр. Східну Україну охопив голод. З Наддніпрянщини у Галичину, де не було голоду, переміщалися люди у пошуках харчів. Кращих “агітаторів” проти колгоспного ладу годі було шукати⁸. По-четверте, загони УПА і підпілля ОУН чинили відчайдушний опір колгоспному ладу⁹.

Колективізація західноукраїнського села ускладнювалася і тим, що існувала велика роздрібненість у землекористуванні, зберігалася черезсмузжя. Зокрема, на Буковині 160 тис. господарств мали 1,5 млн. земельних наділів, які часто були віддалені від сіл на десятки кілометрів¹⁰. У селі Уніж Городенківського району Станіславської

області на одне господарство припадало у середньому 12 клаптикових ділянок¹¹. Подібна картина простежувалася в усьому регіоні. Ще однією особливістю західноукраїнського села була наявність великої кількості хуторських господарств. Так, лише на Волині нараховувалося 167 тис. хуторів¹².

Більшовицька влада прагнула розколоти селянство за класовими ознаками, створити “актив” для проведення колективізації у східних регіонах України. На західноукраїнських землях у той час не було такого соціального розшарування населення, як на Наддніпрянщині. Тут бракувало заможного селянства, щоб після ліквідації поміщиків вести політику на основі ворожнечі між наймитами, середняками і куркулями. Західноукраїнське село було, в основному, бідняцько-середняцьким, не створювалися організації на зразок комнезамів, а земельні громади не мали чітко означеного соціального характеру.

Про небажання селян вступати у колгоспи свідчать й інші факти. Серед незначної групи колгоспів, які були створені у 1944 – 1945 рр., існували також “паперові господарства”. Зокрема, в Милятинському районі Львівської області під виглядом колгоспу ім. Сталіна фактично існувало підсобне господарство машинно-тракторної станції МТС. У Радехівському районі цієї ж області у колгоспі ім. Хрущова з 35 членів на МТС, на млині, пивоварні та інших підприємствах і організаціях працювало 32. Оскільки селяни не хотіли вступати до колгоспів, то районна влада для “справної цифри” створювала фіктивні колгоспи¹³. Щоб економічно утримати такі господарства і не допустити їх розвал, практикувалися примусові роботи селян-одноосібників. У 1946 р. в колгоспах ім. Кірова Яворівського району, ім. Жукова Немирівського, ім. Ів.Франка Олеського, ім. Молотова Сокальського районів Львівської області майже всі польові роботи виконували працівники МТС і залучені сільрадами одноосібники¹⁴.

Завдавши поразки основним силам ОУН-УПА, тоталітарний режим з літа 1947 р. приступив до здійснення суцільної колективізації. До кінця 1947 р. планувалося повністю відновити діяльність колгоспів, що існували у довоєнний період. Практично це означало збільшити їх кількість майже вдвідесятеро. Виконання цього рішення зумовило форсування колективізації. Так, із 49 колгоспів Дрогобицької області, створених у 1947 р., 35 виникло у жовтні-грудні. Із 216 колгоспів, які діяли на початку 1948 р. у Львівській області, 163 були організовані в осінньо-зимовий період. У Станіславській області за десять місяців 1947 р. було створено 28 нових колгоспів, з яких 20 сформувалися після червня¹⁵.

Водночас прискорювалася організація колгоспів у селах, де раніше їх не було. До середини листопада 1947 р. на Волині утворено 41 колгосп, а в кінці цього ж року у Львівській області нараховувалося 122 нових колгоспи. З'явилися окремі колективізовані села. У кінці 1947 р. в Тернопільській області було 36 таких сіл, на початку 1948 р. у Львівській – 27, а в Чернівецькій – 29¹⁶.

До кінця 1948 р. у Волинській області було колективізовано 71,2 відсотків селянських господарств, Дрогобицькій – 67,0, Чернівецькій – 77,3, Закарпатській – 46,0, Львівській – 33,0, Тернопільській – 34,0, Станіславській – 17,0¹⁷.

Різні темпи колективізації зумовлювалися певними причинами. У Дрогобицькій області, де процес відчуження селянина від приватної власності відбувався у гострій боротьбі, були сконцентровані значні репресивні сили. Структури НКВС (МВС) і НКДБ (МДБ) діяли вкрай жорстоко. Щодо Закарпатської і Чернівецької областей, то в них опір ОУН-УПА був слабший. Ще під час війни оунівське підпілля було дезорганізовано румунськими й угорськими окупаційними силами, які хотіли позбутися політичних конкурентів. На Буковині боївки ОУН-УПА діяли переважно в селах на межі з Тернопільською і Станіславською областями. На Закарпаття були перекинуті три загони УПА (“Змеюки”, “Довбуша”, “Грозного”) із Дрогобицької і Станіславської областей, однак вони не змогли організувати широкого спротиву. Особлива ситуація склалася у Волинській області. Тут у роки війни поширився радянський підпільний та партизанський

рух, спрямований проти німців й українського визвольного руху. Водночас сюди були кинуті численні репресивні сили, які розкрутили небачений маховик каральних акцій. Відтак це ослабило на Волині опір УПА та підпілля ОУН.

1949 р. став переломним у ході колективізації для Львівської, Тернопільської, Рівненської та Станіславської областей. Розпочався новий процес організації колгоспів. Перш за все, це пов'язувалося із поступовим послабленням національно-визвольної боротьби. До цього часу було частково знищено, частково депортовано селян, які підтримували ідею самостійності, тому звузилася соціальна база національно-визвольної боротьби, яка мала антиколгоспну спрямованість.

30-31 березня 1949 р. на міжобласній нараді у Львові Микита Хрущов звинувачував організації Львівської, Станіславської, Тернопільської і Рівненської областей за повільні темпи колективізації і вимагав до кінця року її завершити¹⁸.

За допомогою репресивно-каральних органів до кінця 1949 р. у західному регіоні України було організовано понад 6 тис. колгоспів, що становило 61 відсоток селянських господарств, зокрема у Чернівецькій – 90,1, Волинській – 91,1, Дрогобицькій – 84,4, Закарпатській – 65,9, Рівненській – 67,3, Тернопільській – 64,2, Львівській – 50,1, Станіславській – 37,6¹⁹.

Селян залучали до колгоспів грубими, насильницькими методами: податковим пресом, погрожуванням, залякуванням, шантажем, провокаціями, вивезенням у Сибір і навіть убивствами. У Волинській області за перше півріччя 1947 р. лише офіційно зареєстровано 34 випадки порушення законності під час організації колгоспів (побиття громадян, вилучення у них майна, погроза зброєю)²⁰. Насправді їх було значно більше.

Під гаслом боротьби проти куркулів розпочалося масове відчуження селянина від власності та перетворення його в наймита. Термін “куркуль” політизувався, тому розкуркулюванню підлягали селяни будь-якої категорії як носії приватновласницької ідеології.

Саме з 1947 р. поряд з позаекономічним примусом посилювався податковий прес як головний засіб знищення селянина – самостійного господаря. 3 червня 1947 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову “Про порядок заготівлі сільськогосподарської продукції в куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівненської, Волинської і Чернівецької областей”. Постанова збільшувала на 50 відсотків норми поставок сільськогосподарської продукції, а термін її здачі скорочувався на 1-3 місяці²¹.

Місцеві органи влади проводили перереєстрацію так званих куркульських господарств. До куркульських зараховувалися господарства, які під час німецької окупації використовували постійних або сезонних найманих робітників та сільськогосподарську техніку, мали прибутки від млина, маслобійки тощо, здавали в оренду землю²².

Насправді самочинно визначали куркулів працівники НКВС, голови сільських рад, секретарі партійних осередків, сільські активісти. Тут певною мірою виявлялося свавілля партійно-радянського апарату та абсолютна незахищеність селянина. За офіційними даними, 1 серпня 1947 р. у західних областях України нараховувалося 16374 так званих куркульських господарства, зокрема, у Волинській області – 3941, Дрогобицькій – 1419, Львівській – 2126, Рівненській – 2235, Станіславській – 1645, Тернопільській – 2209, Чернівецькій – 877, Закарпатській – 1920²³.

Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 23 серпня 1947 р. “Про оподаткування сільських господарств західних областей УРСР” на господарства з прибутком 10 тис. крб. у рік встановлювалися надбавки до податку у розмірі 50 відсотків, з прибутком до 15 тис. – 75 відсотків, більше 15 тис. – 100 відсотків²⁴.

У 1947 р. норма зернопоставок з одноосібника зросла на 25 відсотків, картоплі – на 100, молока – на 70, м'яса, шерсті – на 300. За несплату податку все майно селянина, за винятком житлового будинку, одягу та предметів побуту,

конфісковували. Деякі селяни, щоб уникнути сплати великих податків, які накладалися на їх господарство, вступали у колгоспи. Так, заможний власник с. Біляшів Ковельського району Волинської області Т. Антонюк довідавшись, що має сплатити дві тисячі крб. податку, подав заяву до колгоспу²⁵.

Економічний тиск держави на селянські господарства щороку посилювався. 1949 р. у Волинській області одноосібні господарства величиною до 2-х га землі зобов'язані були здати з кожного гектара 273 кг зерна, величиною 2-5 га – 377 кг зерна, 5-7 га – 468 кг, більше 7 – 559 кг. Норми поставок могли змінюватися місцевими органами влади у бік підвищення до 50 відсотків²⁶. Унаслідок такої економічної політики більшість індивідуальних господарств зuboжили.

У кожному районі формувалися групи партійно-радянського активу та органів МВС і МДБ, які роз'їжджали по селах для примусового створення колгоспів. У с. Самушин Заставнівського району Чернівецької області лейтенант МДБ Ведерніков залякував селян: “Якщо завтра не подаш заяви до колгоспу, то я тебе заарештую”²⁷. У с. Іспась Вижницького району уповноважений райкому партії погрожував селянам депортацією до Сибіру²⁸. Унаслідок шантажу було колективізоване с. Топорівка Заставнівського району Чернівецької області. Улітку 1947 р. було заарештовано 80 селян. Перед ними поставили вимогу: тюрма або колгосп. Залякані селяни, всупереч своїй волі, подали заяви до колгоспу. Таким методом колективізували понад 3 тис. господарств у Топорівці²⁹.

У багатьох селах інспіровані ініціативні групи самостійно оголошували про створення колгоспів. Владні структури вимагали від селян подати заяви про вступ до колгоспу. Якщо селяни протестували, то представники влади одразу ж приймали рішення висилати їх у Сибір: “Залізничну станцію. Начальника. Негаймо приготуйте кілька вагонів для відправки в Сибір куркулів, підкуркульників та бандопосібників із сім'ями. Відправку розпочнемо сьогодні увечері”. Рятуючи своє життя, селяни подавали заяви про вступ до колгоспу³⁰.

Масові безчинства чинила група партійно-радянського активу на чолі із завідувачем парткабінету райвиконкому Будком, організовуючи влітку 1948 р. колгоспи у Колківському районі Волинської області. Активісти діяли випробуванним більшовицьким методом. Над селянами, які відмовлялися вступати до колгоспу, проводили ексекції, зокрема, піднімали до стелі, а потім кидали на підлогу або підставлену лаву, закладали на голови відра, б'ючи зверху палицею та інше³¹. У деяких селах людей кидали у крижану воду, вимагаючи підписання заяви про вступ до колгоспу³². Господарів били, замикали у підвалах, льохах, морили голодом, щоб примусити їх вступити до колгоспу³³.

У с. Кукуріки Головнянського району цієї ж області заснуванням колгоспу займалася група радянсько-партійного активу у складі 19 чоловік на чолі із секретарем райкому партії, яка подібними методами переконували селян у перевагах колгоспного ладу³⁴.

Колгоспи створювалися здебільшого насильно уповноваженими органами влади, які приїжджали з району і оголошували про виникнення колгоспу та вимагали від селян заяв про вступ до нього, а також передання землі і худоби колгоспу. У багатьох випадках селяни ставали колгоспниками, навіть не підозрюючи цього. Так у с. Дядьківці Рівненської області заяву про вступ до колгоспу Є. Марафічука підготували місцеві активісти, стверджуючи, що це зробила його донька. Селянин скаржився, вимагав повернути відібрану у нього озимину. Відповідь голови райвиконкому була однозначною – “відмовити”³⁵.

Подекуди створювалися фіктивні колгоспи. У селах Майдан та Зелений Дуб Мизоцького району Рівненської області земля, коні, реманент не були усупільнені. Кожен селянин самостійно сів і збирав урожай на своїй ділянці. Встановлений план хлібоздачі місцеві органи влади розподіляли серед селян. Подібна ситуація склалася і

в с. Княже Золочівського району Львівської області³⁶. У с. Луч Лисятинський Стрийського району Дрогобицької області 1949 р. було створено колгосп, до якого вступило 28 господарств (із 110). Районні організації включили його до списку сіл суцільної колективізації і встановили розмір здачі насіння на кожне господарство, однак багато селян чинили опір, оскільки не вважали себе колгоспниками³⁷.

У гострому протиборстві проходила колективізація с. Ямниця Станіславської області, що пояснювалося тим, що у міжвоєнний період тут діяли осередок оунівського підпілля, українські товариства “Сільський господар”, “Просвіта”, “Січ” та “Сокіл”. В 1935 р. у селі вибухнуло повстання, і селяни утримували владу упродовж місяця³⁸. Відтак зі Станіслава у Ямницю було скеровано 60 чоловік партійно-господарського активу та 8 енкаведистів. Влада заарештувала 14 учасників оунівського підпілля, виселила 39 сімей і тільки після цього 4 грудня 1949 р. був організований колгосп із 470 селянських господарств³⁹.

У с. Надітичі Миколаївського району Дрогобицької області селяни неодноразово переховувалися від представників влади, унеможливлювали створення колгоспу. Тому партійно-радянський актив приїхав у село з уже готовим списком колгоспників, земля і реманент яких насильно передавалися до колгоспу⁴⁰. У колгоспі “Новий шлях” Судово-Вишнянського району Дрогобицької області за списком нараховувалося 140 господарств, але жодної заяви від селян до правління колгоспу не надходило⁴¹.

Провокативну діяльність здійснювали спецгрупи МДБ, що видавали себе за підрозділи УПА, і завданням яких було виявлення співчуття і підтримки до оунівського підпілля через місцевих селян. Такі випадки траплялися, наприклад, у с. Свидник Турківського району Дрогобицької області⁴², у с. Грицьки Дубровицького району Рівненської області⁴³, у с. Підвисоцьке цього ж району⁴⁴, на хуторі Загребля Здолбунівського району Рівненської області⁴⁵.

Радянські карально-репресивні загопи знищували хутори, мешканці яких найбільш послідовно виступали проти колективізації та допомагали повстанцям. Так, у 1946 р. війська МВС проводили акцію щодо об’єднання у десяти районах Волинської області 326 хуторів, у яких проживало 2175 чоловік. Ліквідація хуторів особливо активізувалася на завершальному етапі колективізації. Улітку 1950 р. радянська влада приступила до знищення 70 тис. хуторів⁴⁷.

Протягом 1950–1952 рр. було виселено 91226 власників хутірських господарств, з яких 69245 відправлено у західні області, 21581 – у південні регіони України⁴⁸, а деяких депортовано у Сибір. Руйнування хуторів активізувалося після чергової постанови ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР “Про виселення господарств з хуторів у західних, Ізмаїльській, Чернівецькій і Закарпатській областях УРСР” від 4 липня 1952 р., яка зобов’язувала місцеві органи влади до 1 жовтня 1952 р. “знести” ще 51350 дворів⁴⁹.

Ліквідація власних господарств зумовила депортацію селян у віддалені регіони СРСР (Сибір, Крайню Північ, Казахстан)⁵⁰. Перша хвиля депортацій припала на жовтень 1947 р., а друга – на кінець 1948 р., що було пов’язано з переходом до суцільної колективізації. Ще більшої масштабності ця акція набирає з 1949 р. у зв’язку з проведенням масової депортації “куркулів”.

18 серпня 1950 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили виселити 1200 господарів Чернівецької та Закарпатської областей за межі Української РСР з конфіскацією належного їм майна⁵¹. Це пояснювалося тим, що із 152 тис. селянських господарств, які залишилися поза колгоспами, частина завдавала шкоди колгоспам, зокрема їхньому організаційному зміцненню⁵².

Уся ідеологічна машина сталінського режиму була спрямована на встановлення колективної форми господарювання. Так, з метою пропаганди колгоспного ладу у 1948 р. були організовані поїздки 2-х тис. західноукраїнських хліборобів у східні райони України, де завчасно добирали для показу найкращі колгоспи, які не завжди відображали загальний стан сільського господарства⁵³. З агітаційними цілями у західні регіони

відряджалися селяни Східної України – М. Озерний, О. Хобта, М. Лисенко, А. Парамузіна, К. Твердохліб та багато інших⁵⁴. З цієї метою проводилися численні мітинги, наради, семінари, конференції, лекції, використовували радіо, кіно, пресу⁵⁵.

Незважаючи на широко розгорнуту пропагандистську кампанію, саме завдання насильницьким методом до початку 1950 р. суцільну колективізацію, в основному, завершили Волинська і Чернівецька області, де у колгоспи було об'єднано відповідно 91,1 і 90,1 відсотка селянських господарств. У Станіславській області цей показник становив 36,6 відсотка, Львівській – 50,1, Тернопільській – 64,2, Закарпатській – 65,9, Рівненській – 67,3 і в Дрогобицькій – 84,4 відсотка⁵⁶.

У січні 1950 р. делегація членів Політбюро ЦК КП(б)У на чолі з М.Хрущовим побувала у деяких селах Станіславської області і поставила завдання завершити колективізацію на Прикарпатті до початку посівного періоду, хоча на початок 1949 р. рівень колективізації у Станіславській області становив 17 відсотків⁵⁷.

У західні області продовжували прибувати партійні кадри з інших регіонів України. Так, на Станіславщину було скеровано 3500 комуністів зі східних районів України на чолі з секретарями обкомів з Харківської і Сумської областей⁵⁸. Унаслідок цього на початку 1951 р. у західному регіоні було колективізовано 95,2 відсотки селянських дворів⁵⁹.

Таким чином, для створення економічної бази тоталітарного режиму та придушення національно-визвольного руху компартія намагалася за допомогою карально-репресивних органів утвердити колгоспний лад. Після знищення основних сил УПА та підпілля ОУН 1947 – 1948 рр. у західноукраїнському селі розпочалася суцільна колективізація, яка до початку 50-х років, в основному, була завершена. На догоду сталінській доктрині соціалізму була здійснена “революційна перебудова” західноукраїнського села – знищено селянина-годувальника, господаря землі.

1. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944-1950 рр. – Луцьк, 1998; Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ ст. – Львів, 2000; Кентій А. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – К., 1999; Його ж. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. – К., 1999; Його ж. Нариси боротьби ОУН-УПА в 1946-1956 рр. – К., 1999; Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. – К., 2002.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 30, спр. 2162, арк. 3.
3. Там само.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 27, оп. 17, спр. 6516, арк. 27 зв.; спр. 6595, арк. 33.
5. Там само, ф. 2, оп.7, спр. 1834, арк. 97.
6. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Львів, 1999. – С.101, 131.
7. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. – Т.1. – Львів, 1996. – С.55-156.
8. Мірчук П. Історія УПА. – Львів, 1991. – С. 174; Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946-1947 рр. // Укр. іст. журн. – К., 1990. – №8. – С.27.
9. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – С.178, 181, 183, 185, 186, 187; Західноукраїнське село: Насильницька колективізація – 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. – Львів, 2002. – С. 155-168.
10. Історія Української РСР. – Т.8, кн.1. – К., 1979. – С.81.
11. Івасюта М.К. Нариси колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. – К., 1962. – С.17.
12. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944 – 1950 рр. – Луцьк, 1998. – С.49.
13. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Згадка на сумні роковини. – К., 1990. – С. 8.
14. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф.П. 5001, оп. 7, спр. 22, арк. 33; спр. 25, арк. 12; ф.П. 3, оп. 1, спр. 587, арк. 32; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 75, спр. 74, арк. 58.
15. ДАЛО, ф.П. 5001, оп. 8, спр. 154, арк. 131; Ф.П. 3, оп. 2, спр. 330, арк. 181; ф.Р. 221, оп. 2, спр. 272, арк. 126; Державний архів Івано-Франківської області, ф.П. 1, оп. 2, спр. 107, арк. 55.
16. Державний архів Тернопільської області, ф.Р. 1833, оп. 1, спр. 545, арк. 11; ДАЛО, ф.П. 3, оп. 2, спр. 330, арк. 183; Державний архів Чернівецької області, ф.П. 1, оп. 2, спр. 720, арк. 65.
17. ЦДАВО України, ф.27, оп.17, спр. 6713, арк.13; ЦДАГО України, ф.1, оп. 30, спр. 2162, арк.19.
18. Масловский В.И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в

- період построєння основ соціалізму в західних областях України. 1939-1950 рр. – Львів, 1984. – С. 139.
19. ЦДАГО України, ф.1, оп. 76, спр. 56, арк.232.
 20. Шаповал Ю.І. Назв. праця. – С. 346.
 21. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К., 1947. – № 12. – С. 11, 12.
 22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 453, арк. 3.
 23. Там само, оп. 76, спр. 57, арк. 47.
 24. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К., 1947. – № 17. – С. 2-5.
 25. ЦДАГО України, ф.1, оп.75, спр.75, арк.13-14, 86; Сушик І. Волинське село у перше повоєнне десятиріччя (1944-1953) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 480.
 26. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф.П. 6, оп. 1, спр. 257, арк. 41.
 27. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944 – 1953 роках. Нові документи і матеріали. – К., 1998. – С. 656.
 28. Там само.
 29. Там само.
 30. Сеньків М.В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – 50-х рр. ХХ ст. – Львів, 2002. – С.132.
 31. ДАВО, ф.1, оп.2, спр.127, арк.71.
 32. Там само, арк. 91.
 33. Державний архів Рівненської області, ф.Р. 204, оп. 2, спр. 320, арк.16.
 34. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Назв. праця. – С.18; ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17, спр. 6645, арк. 21, 22.
 35. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Назв. праця. – С. 17.
 36. Сеньків М. Назв. праця. – С. 134.
 37. Архів автора. Спогади Юлії Сеньків; ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 5172, арк. 15.
 38. Сергійчук В. Назв. праця. – С.748.
 39. Там само. – С.752-754.
 40. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995. – С.124.
 41. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Назв. праця. – С.18.
 42. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. 1939-1953. Т.1. – К., 1995. – С.709; Літопис УПА. Т. 16. – Торонто, 1987. – С. 150; Андрусяк М. Брати грому. – Коломия, 2001. – С. 281, 293.
 43. Докладная записка о фактах грубого нарушения советской законности в деятельности т.н. спецгруп МГБ // Літопис Червоної Калини. – 1993. – №3-4. – С.55-57.
 44. Там само.
 45. Там само.
 46. ДАВО, ф.П, 6, оп. 6, спр. 112 а, арк. 1-78.
 47. ЦДАГО України, ф.1, оп. 145, спр. 1068, арк. 3-9.
 48. Там само, спр. 1666, арк. 21.
 49. Там само.
 50. Там само, оп. 46, спр. 3202, арк. 18; ДАВО, ф.П. 1, оп. 1, спр. 120, арк. 71; ДАЛО, ф.П. 3, оп. 2, спр.330, арк. 4; ф. Р. 1805, оп. 1, спр. 13, арк. 65.
 51. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 719, арк. 153.
 52. Там само, арк. 156.
 53. ДАЛО, ф.П. 5001, оп. 10, спр. 1, арк. 275.
 54. Вільна Україна. – Львів, 1949. – 26 лютого.
 55. Сергійчук В. Назв. праця. – С. 647.
 56. ЦДАВО України, ф. 27, оп.17, спр. 6713, арк.13; ЦДАГО України, ф.1, оп. 30, спр. 2162, арк.19.
 57. Там само.
 58. Столяренко В.П., Сас І.Х. Діяльність парторганізацій в період колективізації західноукраїнського села (1947-1950 рр.) // Укр. іст. журн. – К., 1963. – №5. – С. 75.
 59. Сеньків М. Назв. праця. – С. 145.